

Jože Rajhman

MELANCHTHON IN TRUBAR

Pojasnilo

V letošnjem poudarjenem oziranju k humanistu, filozofu in teologu Philippu Melanchthonu (1497–1560) vsekakor kaže znova prebrati pisanje dr. Jožeta Rajhmana o Melanchthonovih mislih in Trubarjevem razmerju do njih. Zato ponatiskujemo poglavje *Melanchthon in Loci theologici* iz njegove monografije *Trubarjeva Ena dolga predgovor* (Cankarjeva založba, Ljubljana 1986, 103–108), ki je izšla hkrati z reprintom Trubarjevega predgovora.

Jože Rajhman (gl. Fanika Krajnc - Vrečko, *Jože Rajhman*, Stati inu obstati 2007, 5-6, 232–235) v razpravljanju o Trubarjevem obsežnem teološkem predgovoru h knjigi *Ta prvi dejl tiga Noviga testamenta* (1557) ne obravnava vprašanja o Melanchthonu samo in šele v izbranem poglavju, temveč ga ob stvarnem gradivu pretresa tako rekoč v vsej knjigi. Med drugim ugotavlja (67 in 119, op. 144), da Trubar omenja Melanchthona in njegovo knjigo *Loci theologici* samo na enem mestu (str. eeb) in še tam posredno, brez naslova knjige in brez imena pisca. Vendar so Trubarjeve besede na tej strani predgovora zelo tehtna podlaga za presojo njegovega upoštevanja Melanchthona. Trubar namreč piše o svojem stiku z Melanchthonovo knjigo: »Oli kadar so meni ene dobre bukve v roke prišle, v katerih je en cilu lep, nucen ino troštlivi navuk, kir je vzet iz S. Pisma, koku se ima moliti, du nas htimu molenu pergane, inu zakaj se ima moliti, stoji. Zatu sem jest ta isti navuk v leto Predgovor od besede do besede prepisal.« Rajhman še pojasni, kje v Melanchthonovi knjigi (leipziška izdaja 1557, str. 465 sl.) je poglavje, o katerem Trubar pravi, da ga je dobesedno

prepisal, v resnici pa s prirejenim prevajanjem prilagodil namenu svojega dolgega predgovora. Popolnoma razločno pa je Trubar, kakor omenja Rajhman (7), o svojem razmerju do Melanchthona spregovoril v prevodu *Ene dolge predgovori* v hrvaščino (*Edni kratki razumni nauci*, Tübingen 1562; prevedla Štefan Konzul in Anton Dalmata, natis v glagolici). V posvetilu prevoda saškemu volilnemu knezu Avgustu je namreč napisal (str. Aijb), da je pred petimi leti prevedel in objavil knjigo *Loci theologici* zelo učenega Melanchthona. Tudi v tej izjavi je treba besedo »prevedel« razumeti v skladu z značilnim Trubarjevim postopkom pri izdelavi katekizemskih in teoloških knjig. V posvetilu kralju Maksimilijanu v cirilski izdaji iste knjige (1462) pa Trubar o tem ni spregovoril. Vendar je Melanchthona in njegovo knjigo navedel v posvetilu kralju Maksimilijanu v hrvaški glagolski novozavezni knjigi (*Prvi del novoga testamenta*, Tübingen 1562), tokrat kot vir najodličnejših krščanskih nauk (str. Djb).

Rajhman ob posameznih stavkih v Trubarjevi knjigi tudi z navajanjem primerljivih stavkov iz Melanchthonovega dela (*Loci praecipui theologici*, Lipsiae 1557) podrobno in prepričljivo opozarja (74–75 in op. 7; 77 in op. 21; 78–80 in op. 30, 31, 37; 81–82 in op. 47, 50, 51; 82 in op. 54–56; 89 in op. 98; 93 in op. 122 in 123) predvsem na mesta v Trubarjevih naukih o opravičenju, izvirnem grehu, osebнем grehu, Božji milosti, zakramentih in trpljenju, v katerih se kaže njegovo opiranje na Melanchthona. Uporaba primere »dvakrat štiri je osem« (Rajhman, 107) je v popolnem navedku iz Trubarjevega besedila (str. q3b) takšnole: »Oni [Turki, judje, neverniki] se timu inu no kir tu verujemo špotajo, inu pravjo, Mi tu dobru vejmo inu verujemo, inu tu vsaki lahko zastopi, de dva krat štiri je osem, inu de eden inu dva so tri. Ampag de bi eden tri bili, inu tri eden, tega mi ne verujemo.«

Opozoriti kaže tudi na Trubarjevo *Cerkovno ordningo* (1564) in njen prvi del, ki na 131 straneh zgoščeno povzema protestantski verski nauk; to je prevod Melanchthonovega dela *Examen ordinandum*, priročnika za izpraševanje predikantskih kandidatov, ki je bil prvič objavljen v mecklenburškem cerkvenem redu leta 1552 (gl. Jonatan Vinkler, *Slovenska protestantska veroizpoved in cerkveni red za vse dni v letu*, v: Zbrana dela Primoža Trubarja III, Ljubljana 2005, 626–627).

Ponatisnjeni odlomek iz Rajhmanove knjige je 2. poglavje njenega 3. dela (*Trubarjeva izvirnost in odvisnost*). V njem Rajhman povzema in pojasnjuje ugotovitve svojega raziskovanja Trubarjevega razmerja predvsem do Hyndricha Bullingerja in Philippa Melanchthona. V sklepnem poglavju (108–109) 3. dela pa Rajhman med drugim pou-
darja:

»Bili bi preveč ozki, ako bi trdili, da je *Ena dolga predgovor* dobila spodbudo pri Melanchthonu in Bullingerju, da je nastala na osnovi teh dveh in da v njej ni ničesar, kar bi kazalo še na druge vplive. [...] Trubar se je vedno bal, da bi ga osumili herezije znotraj protestantskega kroga doma in v tujini, zato je zabrisal sled svojemu avtorstvu, in ko je bila dana priložnost, je jasneje stopil v ospredje. Tako je razumljivo in posebej značilno za njegov značaj in miselnost, da je Bullingerja omenil le v pismu, v sumaričnem poročilu ne zasledimo nobenega imena, Melanchthonovo ime pa šele v *Ednih razumnih naucih*. Če je Melanchthona javno priznal šele po njegovi smrti, je toliko bolj razumljivo, da Bullingerjevega imena ni zapisal nikoli javno [...].«*

Melanchthon in *Loci theologici*

Trubarjev *Ta prvi dejl* je bil napisan v Kemptenu ob švicarski meji. Iz časa njegovega bivanja v Kemptenu tudi izvirajo pisma Bullingerju. Ni torej v tem času pretrgal s Švicarji, nasprotno, njegovi stiki so postali še živahnejši. V vsem, tako se zdi, se je obračal na Bullingerja, imel ga je za svojega mentorja, vendar ni bil Bullinger edini svetovalec. Že v *Catechismu* iz l. 1555, ki je bil napisan v Kemptenu, je črpal tudi iz drugih virov. Med njimi naj bi bili Melanchthonovi spisi.⁵¹ Tako bi mogli ugotoviti po Trubarjevem priznanju prvo srečanje z Me-

* Pojasnilo sestavil Dušan Voglar.

51 M. Rupel, *Primož Trubar*, Ljubljana 1962, 92; T. Elze, *Primus Trubers Briefe*, Tübingen 1897, 46, kjer Trubar razlaga vsebino »Catechisma v slovenskem jeziku« iz l. 1555 in takole pravi: »Ist der klain catechismus Lutheri in fragstuckh gestelt, gleichwohl ettwas in der ordnung verändert und auß Melanthonis, Urbani Regii und auß deß grossen Brentii catechismi gemehrt.«

lanchthonom. Verjetno se je pa Trubar srečal z njim že prej, saj bi lahko sklepali po prijateljstvu z Vidom Dietrichom, protestantskim pridigarjem in plodovitim pisateljem v Nürnbergu, ki je bil pod Melanchthonovim vplivom, da je tudi Trubar posredno poznal Melanchthona in njegove spise, med njimi skoraj gotovo že takrat njegovo najpomembnejše delo *Loci theologici*.⁵² Omenili smo že, da je v pismu Bullingerju zapisal, da je imel Melanchthonov komentar »super epistolam ad romanos«, ki je izšel l. 1556.⁵³ To dokazuje, da je moral Trubar poznati tudi druga Melanchthonova dela, ne samo *Loci theologici*. Obenem moramo reči, da je bil Trubar na tekočem, kar je izšlo izpod Melanchthonovega peresa.

Iz doslej znanega gradiva o stikih med Melanchthonom in Trubarjem moremo z gotovostjo reči, da je Trubar poznal vsaj dve Melanchthonovi knjigi in to predvsem *Loci theologici* in njegov komentar pisma Rimljanom; katero izdajo *Loci theologici* je pri prevodu uporabljal, je težko reči. Od izdaj so najpomembnejše izdaje iz l. 1521, 1535, 1543 in 1559.⁵⁴ V poštev bi prišle predvsem prve tri izdaje. V l. 1557, v letu *Ene dolge predgovori*, je izšla še izdaja z letnico 1557.⁵⁵ Vsekakor lahko izključimo prvo izdajo iz l. 1521. V tej izdaji je Melanchthon upošteval Lutrove misli o opravičenju. Luter je trdil, da človek ni svoboden, da prihaja opravičenje od Boga, da dobra dela niso koristna.⁵⁶ Kmalu po l. 1552 je Melanchthon spremenil svoje mišljenje, vrnil se je k humanističnim nazorom, uveljavil naravno etiko, razlikoval med »pravičnostjo duha« in »svetno pravičnostjo«, uveljavil končno vrednost filozofije ob teologiji.⁵⁷ L. 1553 je že poznal

52 J. Rajhman, *Prva slovenska knjiga*, Ljubljana 1977, 83, 87. Prim. tudi B. Klaus, *Veit Dietrich. Leben und Werk*, Nürnberg 1958, 321 sl.

53 T. Elze, n. d., 23.

54 J. Zoepfl, *Melanchthon*, LThK 7, 248.

55 Ta izvod hrani NUK v Ljubljani. Verjetno je bil prvotna last kranjskega pridigarja (Creinburgensis concionator, ime je samo prečrtano, dalo pa bi slutiti, da je to neki Bartholomaeus [Jernej], pozneje je moral priti v samostan Marijinega oznanjenja v Ljubljani, še prej pa je bil last nekega Jurija Deichlerja Palat.).

56 J. Paquier, *Dictionnaire de Théologie catholique*, 507, 508; *Handbuch der Kirchengeschichte*, Freiburg-Basel-Wien 1967, IV, 104.

57 *Handbuch der Kirchengeschichte*, 1967, IV, 105; L. Stern, *Philipp Melanchthon*, Festgabe des Melanchthons-Komitee der Deutschen demokratischen Republik, Halle 1960, 43.

tri vzroke opravičenja, ki so zanj »Verbum, Spiritus Sanctus et voluntas, non sane otiosa, sed repugnans infirmitati suae« (Beseda, Duh in volja, ki ni povsem nemočna, temveč se upira svoji slabosti).⁵⁸ Tudi v pojmovanju Cerkve je viden razvoj od »nevidne« k »vidni« Cerkvi. Še l. 1535 je pisal, da »Ecclesia proprie et principaliter significat congregationem iustorum, qui vere credunt Christo et sanctificantur spiritu Christi« (Cerkev je po sebi in v glavnem občestvo pravičnih, ki res verujejo v Kristusa in se posvečujejo Kristusovemu Duhu). L. 1554 pa je zapisal, da »Ecclesia visibilis est coetus Evangelium Christi et recte utentium sacramentis, in quo Deus per ministerium Evangelii est efficax et multos ad vitam aeternam regenerat« (Vidna Cerkev je zbor tistih, ki so sprejeli Kristusov evangelij, in tistih, ki pravilno rabijo zakramente; v njem je Bog po službi evangelija učinkovit in mnoge prerodi za večno življenje).⁵⁹ Prav takšen razvoj je napravil Melanchthon glede pojmovanja obhajila. V začetku je zagovarjal Lutrovo mišljenje o realni Kristusovi navzočnosti, pozneje pa se je nagibal k švicarskemu pojmovanju.⁶⁰ Ob koncu življenja se je naveličal neprestanih bojov za čistost nauka, zazdelo se mu je, da ni več toliko pomembno biti načelen v nauku, kajti bistveno za človeka je doseči intimno združenje z Bogom, in tako najdemo zapisano l. 1559, torej leto pred smrtjo: »Avide exspecto lucem, in qua Deus erit omnia in omnibus, et procul aberunt sophistica et sycophantica.« (Željno pričakujem luč, v kateri bo Bog vse v vseh in bosta daleč premetenost in spletkarstvo).⁶¹ Vendar se Melanchthon kljub različnim pojmovanjem verskega nauka nikoli ni ločil od Lutra, veljal je po Lutrovi smrti za njegovega naslednika, čeprav ni mogel doseči edinosti med protestantskimi teologi in ga je »rabies theologorum« zelo potrla v njegovih zadnjih letih življenja.⁶² Njegovi *Loci communes theologici*, čeprav v poznejših izdajah niso več vsebovali čistega Lutrovega nauka, so ostali temeljno delo protestantizma, »prva evangeličanska dog-

58 J. Paquier, n. d., 508.

59 Prav tam, 508. Prim. Ph. Melanchthon, *Loci praecipui theologici*, Lipsiae 1557, 297, 298.

60 J. Paquier, n. d., 509, 510. K vsemu gl. J. Lortz, E. Iserloh, *Kleine Reformationsgeschichte*, Freiburg-Basel-Wien, 247 sl.

61 J. Paquier, n. d., 512.

62 F. Zoepfl, n. d., 248.

matika«. ⁶³ V njej je prvotno bilo marsikaj pomanjkljivega, Melanchthon takrat še ni izdelal nauka o troedinem Bogu niti o učlovečenju, temveč le nauk o odrešenju in nramnosti. Hotel je s pomočjo teoloških pojmov greha, postave, milosti in evangelija, ki jih je poznal iz pisma Rimljanom, dokazati enotnost svetega pisma in njegov pomen za zgodovino odrešenja. ⁶⁴

Trubarju je bil Melanchthon prav tako blizu, ali vsaj tako blizu kot Bullinger. Po svojem značaju je namreč Melanchthon ustrezal Trubarjevemu. Trubar je težil k miroljubnemu reševanju problemov znotraj protestantizma, podobno kot Bullinger in Melanchthon. Če mu Melanchthon v letih 1548–1550 še ni bil všeč, mu je moral biti v poznejših letih, ko je minila doba interima in se je Melanchthon sam odrekel »adiafor« v l. 1552. ⁶⁵

Zato je mogel l. 1562 v predgovoru glagolskega prevoda Melanchthonovih *Loci theologici* oceniti Melanchthona kot zelo učenega moža in *Loci theologici* so »prava, jasna in zadostna razlaga in razširitev celega katekizma«, prevod v hrvaščini pa naj bi »veliko koristil pri slovenskem in hrvaškem ljudstvu«. ⁶⁶

Jasneje kot Bullingerjev delež bi mogli dokazati Melanchthonov vpliv na *Enodolgo predguvor*. Ker obravnava Bullinger le del protestantske dogmatike, namreč le soteriologijo, kamor spada vprašanje Kristusovega sredništva in opravičenje po dobrih delih ali brez njih, je Melanchthon dejansko zajel širše področje in je moral Trubar, tako bi mogli sklepati, v okvir *Ene dolge predguvori*, ki je nastal verjetno po zgledu *Loci theologici*, vriniti Bullingerjeve ideje in se nanj ozreti le toliko, kolikor je to dovoljeval siceršnji že izdelani okvir po Melanchthonovih *Loci theologici*.

Skušajmo to trditev dokazati! *Loci Theologici* imajo 24 poglavij. Melanchthon govori najprej o Bogu, nato o treh božjih osebah, o stvarjenju, o vzroku greha in svobodni volji, nato o samem grehu,

63 *Handbuch der Kirchengeschichte* IV, 104.

64 Prav tam. Prim. L. Stern, *Martin Luther und Philipp Melanchthon – ihre ideologische Herkunft und geschichtliche Leistung*, *Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg*, II, 1952/53, 6, 106, 107.

65 J. Rajhman, *Zgodovinski okvir nastanka Trubarjevega katekizma iz leta 1550*, *Bogoslovni vestnik* 29, 1969; J. Paquier, n. d., 504.

66 M. Rupel, *Slovenski protestantski pisci*, Ljubljana 19662.

o božjih zapovedih, evangeliju, milosti in opravičenju ter dobrih delih, o razliki med starim in novim »testamentom«, o razločevanju med smrtnim in malim grehom, Cerkvi in zakramentih, predestinaciji, Kristusovem kraljestvu, o vstajenju mrtvih, o duhu in črki, trpljenju in tolažbi v trpljenju, poklicu, o svetni oblasti, o človeškem elementu (obredih) v Cerkvi, o mrtvičenju, pohujšanju in krščanski svobodi.⁶⁷

Ena dolga predgovor ima pet delov. V prvem delu razpravlja Trubar o temeljnih pojmih, kaj je evangelij, kakšna je razlika med staro in novo zavezo, kaj je vera. V drugem delu o Sveti Trojici, o Bogu in človeku pred grehom, po grehu, o izvirnem grehu, o samem grehu, o kaznih za grehe, končno o povzročitelju greha. V tretjem delu govori o učlovečenju, razliki med postavo in Kristusovo pravičnostjo, o pojmu milosti, o odpuščanju in večnem življenju, o zakramentih. V četrtem delu govori Trubar o veri, ki zveliča, o pomenu dobrih del. V petem delu pa najprej o znamenjih, ki potrjujejo božjo besedo, o trpljenju in preskušnjah vernih in tolažbi v nadlogah, molitvi in končno o štirih evangelistih.⁶⁸

Primerjava med vsebino Melanchthonovih *Loci thelogici* in Trubarjeve *Ene dolge predgovori* pokaže, da je več podobnosti, vsaj po razporeditvi snovi in njenem obsegu, med Melanchthonom in Trubarjem kot med Bullingerjem in Trubarjem. Dejansko je tudi Trubar, kot smo že navedli v prejšnjih poglavjih, dosledno prevajal iz Melanchthona, včasih cele odstavke in celo poglavja (npr. o molitvi in preskušnjah vernih), kar pa ni mogoče reči o Bullingerju.

Seveda se Trubar v razporeditvi ne drži melanchthonovega okvira. Vrstni red ni strogo določen, Trubar si dovoljuje svojo razvrstitev. Tudi ni Trubar govoril o vsem, kar je v Melanchthonovem priročniku. Res je Trubarjev cilj strniti poglavitne protestantske nauke, vendar tako, da osrednja tema o opravičenju ne zbledi, temveč ostane v vsem delu vidna. In temu je botroval prej Bullinger kot Melanchthon, kajti Melanchthon govori le v enem poglavju izrecno o opravičenju, njegovo delo ni osredotočeno na pojem opravičenja in dobrih del kot Bullingerjev predgovor. Zato moramo reči, da je Bullingerjev vpliv

67 Prim. Ph. Melanchthon, n. d., Index, 665 sl. (u5).

68 P. Trubar, *Ta prvi dejl tiga noviga testamta*, Tübingen 1557, *Regiŝter*; T. Elze, n. d., 46 sl.

idejno močnejši, toda Melanchthonovega vpliva v razporeditvi snovi zato ne gre zmanjševati, saj ga tudi ne moremo, ker so podani stvarni dokazi. Če bi hoteli to izraziti s primerom, bi rekli, da je vplival Bullinger na Trubarja vsebinsko, Melanchthon pa oblikovno. Ker so takšne primere le približne, jih seveda ne smemo vzeti dobesedno, temveč le okvirno, da si predstavimo oba vpliva v bolj nazorni luči. Treba je poudariti, da je tudi Melanchthon že s samim imenom, ki ga je imel med protestantskimi teologi, in posebej s svojim temeljnim delom, mogel tudi podzavestno vplivati na Trubarjevo teološko misel in njegovo teološko izražanje, in to v tisti dobi, ko je Trubar še vedno uskal ustrezne izraze v slovenščini za pojme, ki so imeli ustaljene termine v tujih jezikih, posebej v latinščini. Zato ni odveč, če opozorimo na dve značilnosti, ki sta sicer komaj opazni, a lahko veliko povesta. Gre za Trubarjevo primerom, »de dvakrat štiri je osem, inu tri eden, tega mi ne verujemo«. Trubar v 37. poglavju *Ene dolge predgovori* govori o veri. Med ljudmi so tudi takšni, ki ne verujejo v sveto Trojico, temveč se zanesejo na razum, ki jim brani verovati nemogoče.⁶⁹ Melanchthon uporablja podobno primerom v *Loci theologici*.⁷⁰ V 5. poglavju govori Trubar o »Kristusovem blagu«, ki mu pomensko ustreza Melanchthonov izraz

69 P. Trubar, n. d., q3b.

70 Ph. Melanchthon, n. d., predgovor, kjer avtor takole pravi: »Ac ut in Philosophia quaeruntur certa, et discernuntur ab incertis, et caussae certitudinis sunt: Existentia universalis, principia, et demonstrationes: ita in doctrina Ecclesiae certitudinis caussa est revelatio Dei, et considerandum est, quae sententiae a Deo traditae sint. Ut certa est cuilibet sano haec sententia: *bis quatuor sunt octo*, est enim naturalis noticia ut principiorum: ita sint certi nobis et immoti articuli fidei [...].« »Sed causae certitudinis diversae sunt: Sententiam de numeris mens suo iudicio videt. At articuli fidei certi sunt propter revelationem [...].« Trubar je poznal navedeni tekst, vendar je uporabil znani primer v Melanchthonovi priredbi (dvakrat štiri je osem in ne kot bi pričakovali: dvakrat dva je štiri) za skrivnostnost svete Trojice, ki ga je Melanchthon uporabil, da bi razložil gotovost v filozofskem in teološkem smislu. Trubar je prevzel Melanchthonovo komparacijo, toda jo je po svoje uporabil. Z njo je pokazal na razliko med vernimi in nevernimi v primeru skrivnosti troedinega Boga. Vsekakor mu je ob tem bližji primer svete Trojice kot npr. vstajenje mrtvih, o katerem govori Melanchthon. Rekli bi, da je Trubar transponiral komparacijo v svet preprostega človeka, ki je imel težave s skrivnostjo svete Trojice. Tako je šel Trubar, sodeč po tem primeru, v smer kateheze, a manj v smer strokovne teološke razprave, čeprav ohranja *Ena dolga predgovor* njen značaj.

»beneficium Christi«. ⁷¹ V prvem primeru gre res samo za komparacijo, ponazoritev neke stvarnosti, ki je dana, a ne z razumom dokazljiva. V drugem primeru se srečamo s Trubarjevim teološkim slovarjem, ki ima svoj začetek v prvem katekizmu iz leta 1550, toda še ni zaključen. Trubar bo še tudi pozneje tehtal in zbiral besede, da bi tako posnemal Lutra in njegovo prizadevnost za ustrezen izraz. ⁷² Trubar je torej pri Melanchthonu dobil koristne pobude. Skušal jih je realizirati, o tem govorita med drugim tudi navedena primera.

Melanchthon je zaupal avtoriteti svetega pisma in cerkvenih očetov. ⁷³ Ni zaupal sholastični metodi, skušal je znova podvreči kritiki dosedanje kritike Cerkve in njenega učenja, njegova metoda je tudi analitična, zato tudi ni bil do Rima tako nestrpen kot Luter, prav tako pa je znal najti tudi stik s Švicarji. ⁷⁴ Trubar je kaj hitro združil podobo, ki jo je nosil v sebi, z Melanchthonovo in ob Bullingerju našel somišljenika. Zato je tem rajši segel po njegovi knjigi.

71 P. Trubar, n. d., h2b; Ph. Melanchthon, n. d., 169.

72 Prim. J. Rajhman, n. d., 5. poglavje (*Trubarjev teološki slovar*); M. Luther, *Sendbrief vom Dolmetschen*, izdal Karl Bischoff, Tübingen 19652; prim. P. Trubar, *Catechismus z dvejma izlagama*, Tübingen 1975, 13, 19. Trubar je tudi svoje prevode svetega pisma popravljaj in skušal izboljšati. To dokazuje razlika med prevodom svetega Mateja l. 1555 in l. 1557, kar je v opombah 1. poglavja nakazano. Prim. P. Simoniti, *Trubarjev izvod Prvega dela novega testamenta (1557–1558) ter druga slovenska in hrvaška protestantika v vatikanski biblioteki*, Zbornik Narodne in univerzitetne knjižnice II, Ljubljana 1978, 36–38.

73 W. Preger, *Matthias Flacius Illiricus und seine Zeit*, Hildersheim, 1964, 30; J. Paquier, n. d., 503.

74 W. Preger, n. d., prav tam.